

تفصیل مفاهیم نهج البلاغه در «فرهنگ آفتاب»

عبدالمهای فقهی زاده

فرهنگ آفتاب

فرهنگ تفصیلی مفاهیم نهج البلاغه

مبارک پور

فرهنگ آفتاب
عبدالمهای فقهی زاده
شماره ۱۳۷۲

در نهج البلاغه (ر. ک: المعجم الموضوعی نهج البلاغه، اویس کریم محمد، ۵) سخن سیدرضی در مقدمه‌ای که بر نهج البلاغه نوشته است خود شاهدهی بر این مدعاست: «هرچه دانشمند و متعلم بخواهد و آنچه بلیغ و زاهد در پی آن است در آن موجود است. در اثنای آن، به شکلی شگفت‌انگیز از توحید و عدل و پاک دانستن او از همانندی به آفریدگان سخن می‌گوید که نشاندۀ سوزش تشنگی... و زداینده

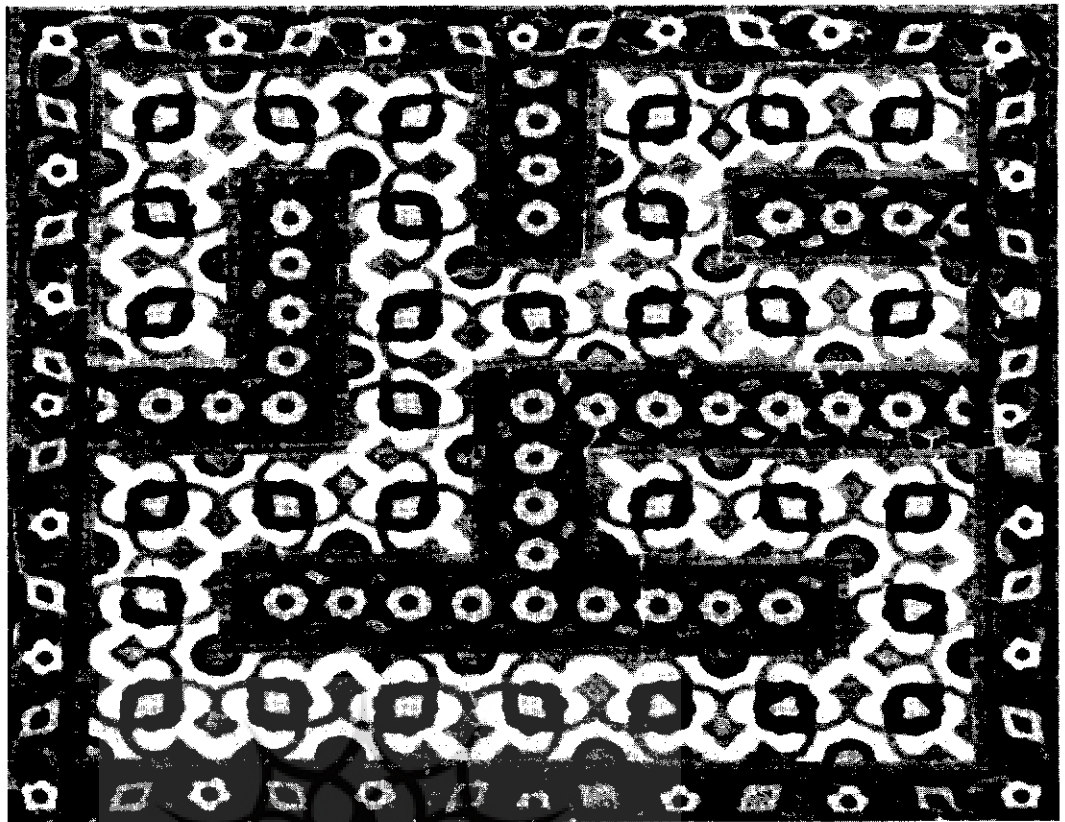
هر شبهه‌ای است». یا آنجا که می‌گوید: «جمعی از دوستان و برادران از من خواستند که کتابی گرد آورم در بردارنده گزیده‌هایی از سخنان مولی امیرمؤمنان؛ از هر نوع و شاخه‌ای: از خطبه‌ها و نامه‌ها گرفته تا پندها و ادبیات. چون می‌دانستند این کتاب متضمن شگفتیهای بلاغت و فصاحت و نمونه‌های ارزنده سخنان عرب و نکات درخشان از سخنان دینی و دنیوی خواهد بود که در هیچ سخنی مانند آن یافت نمی‌شود و در هیچ کتابی تمام آن جوانب گرد نیامده است.» سخن شیخ محمد عبده نیز که از برجسته‌ترین دانشمندان عامه در دوران معاصر است، در مقدمه نهج البلاغه خواندنی و شنیدنی است: «هنگام خواندن چون از عبارتی به عبارت دیگر می‌پرداختم می‌دیدم جولانگاه اندیشه و دیدگاه بصیرت‌تعبیر می‌یابد. گاهی در جهانی از معانی بلند می‌دیدم که در پوششی از لفظهای رخشان و خیره‌کننده، به زیارت جانهای پاک می‌آید و در دل‌های زنده از غل و غش رخت می‌گشاید... و گاهی جمله و عبارتها چنان می‌نمود که گویی با چهره‌های عبوس و درهم ریخته و دندانهای بر یکدیگر فشرده و چنگال عقابان درهم‌شکننده آماده حمله روبرو هستم و گاه عقلی نورانی را می‌دیدم که با آفریده جسمانی همانندی ندارد. از کاروان خدایی جدا شده و با روح انسانی پیوسته و پس از آن که آن را از آلودگی و سوسه‌ها پاک ساخته تشریفی از عالم طبیعت بدو پوشانده سپس آن را با خویش به ملکوت اعلی برده و تا پایگاه تجلی نور الهی رسانده و در کنف قدس ربوبی ساکن کرده است، و گاهی خطیبی را می‌دیدم که والیان امت را مخاطب ساخته با صدایی رسا آنان را تعلیم می‌دهد و راه صواب و خطا را به ایشان می‌نمایاند و دقایق سیاست را به آنان می‌آموزد و

فصاحت و بلاغت و چندجانبه و چندبعدی بودن «نهج البلاغه» خصوصیات برجسته‌ای است که سبب شده است این کتاب همواره به مثابه مجموعه‌ای پرجاذبه مورد توجه و اهتمام دانشمندان قرار گیرد. شیوایی سخن در آن به حدی است که آن را فروتر از کلام خالق و فراتر از کلام مخلوق (نهج البلاغه ابن ابی الحدید ۱/۸) نشانده است

و چند جانبه بودن بهانه‌ای شده است برای مراجعه عالمانه متفکران عصرها و نسله‌ها به آن، تا از رهگذر آن، خدا را با صفات کمالش بشناسند؛ بخشی از تاریخ و روحیه‌های مردمانی را که در آن دوران زیسته‌اند بازخوانی کنند؛ با ماجراهای دوره کوتاه حکومت مردی الهی آشنا شوند که در سرتاسر آن پیوسته با بحرانهای رنگارنگ دست به گریبان بود و هرگز از اجرای عدالت طفره نرفت؛ آیین زمامداری و کشورداری را از منظر علی (ع) نظاره کنند و شیوه زیستن هدفمند را از گذار وصایا و نامه‌های امام (ع) به دیگران و سخنان حکمت‌آمیز حضرت (ع) بیاموزند و... یعنی نهج البلاغه دائرةالمعارفی است از فرهنگ اسلامی: خداشناسی، جهان‌فرشتگان، پیدایش عالم، طبیعت انسان، امته‌ها و حکومت‌های نیکوکار یا ستمبارة که امام (ع) در طرح آنها همچون قرآن کریم به زبان موعظه از هر پدیده محسوس یا معقولی نمونه‌ای روشن و قابل درک در پیش چشم شتونده و خواننده قرار می‌دهد، سپس آرام آرام او را با خود به سرمنزلی می‌برد که باید به آن برسد، به درگاه خدا و آستان پروردگار (ر. ک: مقدمه ترجمه نهج البلاغه شهیدی، بد) در اینجا جا دارد یادآوری کنیم که برخلاف مشهور، سیدرضی در گردآوری بخشهایی از سخنان امام علی (ع) صرفاً انگیزه‌های ادبی و بلاغی را دخالت نداده است؛ چنان که مقصود خود امام (ع) از ایراد سخن، عرضه نمونه‌های فصاحت و بلاغت برای طالبان و دوستان ادبیات نبوده است. کلام او در مقام گفتار انسانی کامل و پرورش یافته در دامن رسول خدا (ص) رنگی خدایی دارد و مانند هر کردار و رفتار دیگرش در نهایت کمال حکمت، تعلیم، ارشاد و موعظه قرار دارد و غفلت از این جنبه، ستمی است بزرگ بر خویشتن

برخلاف مشهور، سیدرضی در گردآوری بخشهایی از سخنان امام علی (ع) صرفاً انگیزه‌های ادبی و بلاغی را دخالت نداده است؛ چنان‌که مقصود خود امام (ع) از ایراد سخن، عرضه نمونه‌های فصاحت و بلاغت برای طالبان و دوستان ادبیات نبوده است. کلام او در مقام گفتار انسانی کامل و پرورش یافته در دامان رسول خدا (ص)، رنگی خدایی دارد و مانند هر کردار و رفتار دیگرش در نهایت کمال حکمت، تعلیم، ارشاد و موعظه قرار دارد

سخنان علی (ع) در منابع گوناگون تاریخی و روایی انعکاس یافته و نه سیدرضی (از بزرگان علمای شیعه و اشعر شاعران عصر خود، متولد ۳۵۹ ق و متوفای ۴۰۴ ق در بغداد) همه گفتارهای منقول از امام علی (ع) را در نهج‌البلاغه فراهم آورده است. با این همه در گذر تاریخ پیوسته رویکردهای متفاوتی در قبال آنچه در این مجموعه جای گرفته، وجود داشته و از منظرهای گوناگون به آن نگریسته شده است. کمال بلاغت یعنی سخن گفتن به مقتضای حال و مقام، خوانندگان ادیب را در چهار موج اعجاب رها کرده و توجه خیل عظیمی از ادیبان را برانگیخته و شرح و توضیح دقیق ادبی آن را و جهت همت آنان قرار داده است. گروه بسیاری از دانشمندان نیز در مقام پاسداری از اصالت نهج‌البلاغه، اسناد و مدارک آن را که به‌مناسبت غلبه جنبه‌های ادبی و بلاغی و غیرفقهی آن، در متن اصلی نیامده است، کاویده‌اند و بدینسان کتابهایی همچون «مدارک نهج‌البلاغه و دفع‌الشبهات عنه» (تألیف کاشف‌الغطاء) و مصادر نهج‌البلاغه و آسانیده (عبدالزهراء الحسینی الخطیب) و مصادر نهج‌البلاغه فی مدارک نهج‌البلاغه (هبة‌الدین شهرستانی) و اسناد نهج‌البلاغه (امتیاز علی‌خان عرشی) و اسناد و مدارک نهج‌البلاغه (محمد دشتی) و پژوهشی در اسناد و مدارک نهج‌البلاغه (سیدمحمد مهدی جعفری) پدید آمده است.

جامعیت صفات نیکو و شخصیت برجسته و والای امیرمؤمنان (ع) نیز آیینهای شده است تا نگرشهای سیاسی، اجتماعی، دینی و اخلاقی حضرت (ع) و فراز و فرودهای چند ساله حکومت وی در نهج‌البلاغه بازتاب یابد و از همین رو، همواره از جنبه مفهومی و مضمونی، مورد اهتمام و عنایت صاحبان اندیشه و جستجوگران راه هدایت و معنویت در میان گفتار معصومان (ع) قرار گرفته است. در عین حال، افزوده شدن حجم عظیمی از آثار اندیشه‌گران انسانی معاصر به گنجینه منابع کهن و متقدم، ضرورت پدید آمدن آثاری را آشکار کرد که پژوهندگان با مراجعه به آنها و با صرف وقتی اندک بتوانند به محتوا و مفاهیم کتب و مراجع دقیق و عمیق و مفصل دست یابند. اینجستین بود که فرهنگهایی موضوعی برای مضامین و مفاهیم قرآن کریم، تفاسیر قرآن، نهج‌البلاغه و جز اینها فراهم آمد. «فرهنگ آفتاب» نیز از این دست نمونه‌هاست که محصول بیست سال کند و کاو و

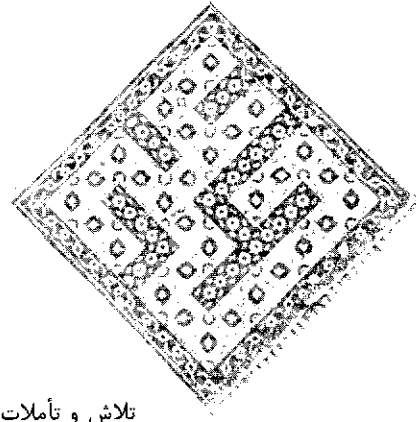
از پیمودن راهی که به ورطه گمراهی پایان می‌یابد، برحذر می‌دارد.» (ترجمه نهج‌البلاغه شهیدی، یو)

گسترده‌ی موضوعات مطرح در نهج‌البلاغه به اندازه‌ای است که شاید نتوان آنها را با همه جوانب معنایی آن، یکجا در کتابی استقصا کرد و مدعی شد که چیزی از این میان مغفول نمانده است. این وضعیت، در اثر درهم‌تنیدگی موضوعاتی است که در لابه‌لای این مجموعه گرانسنگ جا گرفته است و فهرست کردن تمام موضوعات نهج‌البلاغه را دشواریاب ساخته است و چنانچه کسی بخواهد همه آن جوانب را بازیابی و ارائه کند ناچار باید به تقطیع و بریده بریده کردنهای مکرر و متعدد کلام امام (ع) دست زند که طبعاً در پاره‌ای موارد ممکن است به اصل و اساس مطلب خدشه وارد کند. نظر به همین ویژگی، برخی از دانشمندان - هرکدام به فراخور تشخیص و استنباط خویش - موضوعات نهج‌البلاغه را به گونه‌ای خاص تقسیم و تنظیم کرده‌اند:

لیب بیضون در کتاب «تصنيف نهج‌البلاغه» مباحث نهج‌البلاغه را در نه باب کلی و ۴۹ فصل و ۳۷۶ عنوان موضوعی جای داده است (صص ۹ - ۲۶) همچنین اویس کریم محمد در «المعجم الموضوعی لنهج‌البلاغه» به ارائه مطالب آن در ضمن ۲۲ باب و ۶۰۸ موضوع جزئی‌تر پرداخته است.

بجز این دو اثر که به دسته‌بندی تفصیلی مفاهیم و موضوعات نهج‌البلاغه پرداخته‌اند، چندین کتاب دیگر نیز از این حیث قابل توجه‌اند که برای نمونه می‌توان از کتابهای «الدلیل علی موضوعات نهج‌البلاغه» تألیف علی انصاریان و «الهادی الی موضوعات نهج‌البلاغه» تألیف علی مشکینی و فهارس علمی صیبحی صالح که در ضمن آنها عبارات بطور کامل نیامده و به اشاره‌ای به آنها بسنده شده است، نام برد. یکی دیگر از مهمترین و کارآمدترین این نمونه‌ها که به زبان فارسی و در جامه‌ای زیبا و خوش‌منظر، به همت دست‌اندرکاران نشر ذره انتشار یافته و ویژگیهای جالب توجه و ارزنده‌ای دارد، کتاب ۱۰ جلدی «فرهنگ آفتاب، فرهنگ تفصیلی مفاهیم نهج‌البلاغه» تألیف عبدالمجید معادیخواه است که در ادامه شرح و توضیحی کوتاه درباره آن از نظر می‌گذرد:

منابع فرهنگ علوی به نهج‌البلاغه محدود نیست؛ یعنی، نه تمام

«فرهنگ آفتاب» محصول بیست سال کند و کاو و تلاش و تأملات مؤلف دانشمند آن است و به انگیزه گسترش دانش و بینش علوی و در جهت تسهیل دستیابی پژوهشگران به یکی از منابع اصیل اسلامی؛ یعنی، نهج البلاغه نگارش و تدوین یافته است

تلاش و تأملات مؤلف دانشمند آن است و به انگیزه گسترش دانش و بینش علوی و در جهت تسهیل دستیابی پژوهشگران به یکی از منابع اصیل اسلامی؛ یعنی، نهج البلاغه نگارش و تدوین یافته است. نگارنده، خود، انتشار «فرهنگ آفتاب» را گامی می‌داند در راه شکستن طلسم رکود پژوهش و تحقیق و درافکندن طرحی نو در این جهت و همچنین شناخت ضرورت آشنایی با فهرست‌سازیهایی نوین - که در کشورهای پیشرفته از رازهای اصلی شکوفایی پژوهش است و در جامعه ما تقریباً ناشناخته مانده است. (ر. ک: فرهنگ آفتاب ۱۰/۱)

متن برگزیده‌ای که مبنای ارجاعات «فرهنگ آفتاب» قرار گرفته است «خورشید بی‌غروب نهج البلاغه» (ترجمه: عبدالمجید معادیکخواه، نشر ذره، تهران، ۱۳۷۳ ش) است که با متن زنده‌یاد سیدعلی نقی فیض‌الاسلام تفاوتی اندک دارد؛ یعنی، شماره‌هایی که در پایان جملات و عبارتهای ارجاعی ذیل موضوعات مطرح در فرهنگ آفتاب آمده است، جایگاه قرار گرفتن آن بخشها را در نهج البلاغه، بر مبنای بخش‌بندی «خورشید بی‌غروب» نشان می‌دهد. ترجمه عبارتهای عربی متن نهج البلاغه که در «فرهنگ آفتاب» منعکس شده، همان ترجمه‌ای است که آقای عبدالمجید معادیکخواه در کتاب «خورشید بی‌غروب» عرضه کرده است؛ ترجمه‌ای امروزی و روان و روشن که کوشش مترجم در ارائه آن، همواره متوجه پاسداشت اصالت متن و تقدیم برگردانی بی‌کم و بیش بوده است.

مؤلف محترم پس از یادکرد این یکی دو نکته در مقدمه کوتاه اما گویا و خوشخوان فرهنگ خود، به کسانی که متن «خورشید بی‌غروب» را در اختیار ندارند، نوید داده است که برای یافتن بخشهای گوناگون کلام امام علی (ع) در سایر متنها، می‌توانند به جدول مقایسه‌ای شماره‌های خورشید بی‌غروب با دیگر متنهای نهج البلاغه که اکنون در بخش پی‌افزود جلد نهم فرهنگ آفتاب؛ یعنی، در پایان موضوعات کتاب قرار دارد، مراجعه کنند. در این جدول که کلید یافتن ۱۰۵۰ بخش خورشید بی‌غروب و به تبع آن فرهنگ آفتاب در سایر متنهاست، مینا، شروع پاراگرافهای متن عربی نهج البلاغه است که با کمک آن می‌توان شماره آن پاراگرافها را در سایر متنهای نهج البلاغه (این میثم، فی ضلال نهج البلاغه، بهج الصباغه خوبی، شرح ابن ابی‌الحدید، نهج البلاغه شیخ محمد عبده و چند متن دیگر) دانست و از این رو، بدون در اختیار داشتن متن «خورشید بی‌غروب» نیز امکان بهره جستن از «فرهنگ آفتاب» براحتی وجود دارد.

در این معجم عظیم، معیار اصلی در تهیه موضوعات، معانی و مفاهیم است نه واژه‌ها؛ یعنی این فرهنگ به کار یافتن مواضع کاربرد واژه‌های عربی متن نهج البلاغه (چنان که مثلاً در المعجم المقهرس لالفاظ نهج البلاغه تألیف سیدکاظم محمدی و محمد دشتی، مقصد نهایی همین است) نمی‌آید؛ اما به هر حال، وجوه معانی الفاظی که توانسته‌اند بار مفاهیم متعددی را بر سبیل مجاز با خود حمل کنند، یا اساساً مشترک لفظی هستند، ذیل همان لفظ واحد جمع شده‌اند. برای مثال، چنانچه پژوهشگری به اولین موضوع در فرهنگ آفتاب؛ یعنی «آب» مراجعه کند، می‌تواند اطمینان یابد که عبارتهایی سودمند از نهج البلاغه در اختیار دارد و این گونه «آب» را با نگاهی دیگر نیز بنگرد. البته به صرف رویت آنچه ذیل این مدخل آمده است نمی‌توان پی برد که مراد از «آب» در همه جا همان آب طبیعی است یا

احیاناً جوهری ملکوتی و... (فرهنگ آفتاب ۱۰/۱) تذکر این نکته نیز حائز اهمیت است که چون واژه‌ها کلید معانی هستند و این فرهنگ اصولاً برای استفاده فارسی‌زبانان تهیه و تنظیم شده است، در گزینش واژه‌هایی که در آن به کار رفته‌اند، اصل بر فارسی بودن آنها بوده است مگر آن که برگردان فارسی، در مقایسه با واژگان عربی نارسا باشد؛ واژه‌هایی همچون تقوا، صبر، زهد و... که شاید در فارسی نتوان واژه‌ای را همتای آنها یافت و معادل دقیق آنها به حساب آورد.

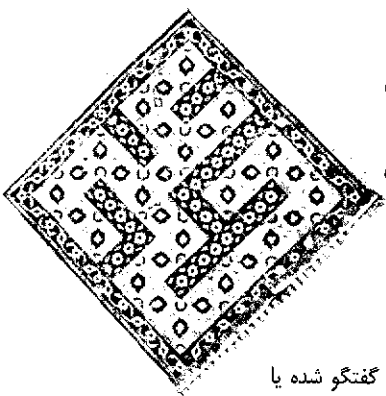
جلد دهم کتاب که آخرین جلد از کتاب فرهنگ آفتاب به‌شمار می‌رود، دربردارنده فهرستهای گوناگون و فنی است و از این فرهنگ، مجموعه‌ای کارآمد و راهگشا به دست داده است. مؤلف این جلد را در عین حال به مثابه جلد دوم خورشید بی‌غروب نهج البلاغه معرفی و اظهار امیدواری کرده است که در آینده در کنار هر دو کتاب - که در راه تهیه و تدوین آنها زحمات طاقت‌فرسا و جانکاهی متحمل شده است - مورد بهره‌برداری واقع شود.

همه فهرستهای مندرج در جلد دهم بر اساس همان شماره‌های سریالی تنظیم شده است که در قیاس با دیگر متنهای نهج البلاغه، از ویژگیهای خورشید بی‌غروب محسوب می‌گردد.

اصلی‌ترین فهرست از این مجموعه، «فهرست الفبائی موضوعات» است که از صفحه ۱۵ آغاز می‌گردد و تا صفحه ۳۳۱ جلد دهم ادامه می‌یابد. این فهرست البته الفبائی محض نیست بلکه آمیزه‌ای است از فهرست الفبائی و موضوعی. این ویژگی از امتیازات مهم کتاب به‌شمار می‌رود و به آن درخشندگی خاصی بخشیده است. برای نمونه، ذیل عنوان «قاطعیت» عنوانهای کلی و جزئی زیر، در مقام زیرمجموعه‌های «قاطعیت» به چشم می‌خورد:

- ۱) قاطعیت در نگاه فرهنگی
 - ۱-۱) قاطعیت پیامبر (ص) در انجام رسالت الهی - ۲۰۱
 - ۱-۲) قاطعیت در مواضع عقیدتی، راز جو ناپذیری - ۵۵۰
 - ۱-۳) مرز قاطعیت و دگم‌اندیشی - ۳۹
 - ۱-۴) تأکید بر قاطعیت در میلان خودسازی - ۵۴۲، ۹۹۵
 - ۲) قاطعیت در نگاه سیاسی - فرهنگی
 - ۲-۱) قاطعیت شرط اساسی مبارزه - ۱۷۱، ۴۹۵، ۶۷۵
 - ۲-۲) قاطعیت شرط اجرای عدالت - ۳۶، ۲۳۸، ۳۸۰، ۳۸۹، ۴۵۰، ۴۹۸، ۵۱۳، ۵۲۵
 - ۲-۳) قاطعیت در برخورد با جریانهای انحرافی - ۲۱۶
 - ۳) قاطعیت در نگاه سیاسی - اجرایی
 - ۳-۱) قاطعیت از شروط رهبری - ۲۷، ۴۴، ۴۸، ۸۹، ۲۵۳، ۳۰۹، ۴۶۵
 - ۳-۲) ارزش مضاعف قاطعیت در شرایط بحرانی - ۱۴۶
 - ۳-۳) نیاز به قاطعیت در سیاست خارجی - ۴۳۵
 - ۳-۴) تلفیق قاطعیت و نرمش در سیاست داخلی - ۴۴۹، ۵۰۸
 - ۳-۵) قاطعیت در ایجاد امنیت - ۳۰۷
 - ۳-۶) قاطعیت و شناخت در رابطه‌ای تنگاتنگ - ۱۴۷
- همچنین ذیل عنوان «تاریخ» زیرعنوانهای گوناگونی مرتبط با عنوان اصلی به این ترتیب در جلد دهم آمده است:

در این معجم عظیم، معیار اصلی در تهیه موضوعات، معانی و مفاهیم است نه واژه‌ها؛ یعنی این فرهنگ به کار یافتن مواضع کاربرد واژه‌های عربی متن نهج البلاغه (چنان که مثلاً در المعجم المفهرس لألفاظ نهج البلاغه تألیف سید کاظم محمدی و محمد دشتی، مقصد نهایی همین است) نمی‌آید

است که در متن نهج البلاغه از آن عنوان موضوعی بحث و گفتگو شده یا در آنجا اشاره‌ای در آن باره می‌توان یافت.

سایر فهرستهای جلد دهم عبارتند از: فهرست راهنما، فهرست گفتارها، فهرست نوشتارها، فهرست آیات قرآن کریم، فهرست حدیث‌های نبوی، فهرست اشعار عربی، فهرست نام اشخاص، فهرست نام قبایل و فهرست نامهای جایها و جنگها که به همراه «فهرست الفبایی موضوعات» مجموعاً ۱۰ فهرست را تشکیل می‌دهند. این فهرستهای دهگانه یا گوناگونی و تعددشان و دقتی که در تنظیم آنها به کار رفته است، راه را برای استفاده‌های فراوان پژوهندگان در زمینه‌های علمی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی و... می‌گشاید.

اکنون پس از آشنایی اجمالی با «فرهنگ آفتاب» که با اطمینان می‌توان آن را بهترین و سودمندترین فرهنگ موضوعی مفاهیم نهج البلاغه برشمرد، تذکر چند نکته در باب نقایص کوچک که در این مجموعه عظیم به چشم می‌خورد ضروری به نظر می‌رسد.

۱- در برخی مواضع، تلخیص‌خوانی پاره‌ای از عنوان کتاب با عبارت‌هایی از نهج البلاغه که در ذیل آنها ردیف شده‌اند، مشهود است. هرچند ممکن است با توجهیاتی بتوان به وجود ربط بعدی میان آنها قائل شد. مؤلف محترم، خود در مقدمه کتاب، تلویحاً چنین برداشتی را پیشنهادش منتفی ندانسته و اظهار کرده است که از «فرهنگ» نمی‌توان جز این انتظار داشت که عبارت‌هایی بریده بریده را با برداشتهای گوناگون در هر زمینه فراهم آورد، زیرا جمع‌بندی و نتیجه‌گیری نهایی کار دیگری است که طبعاً برعهده پژوهشگران و دانشمندان قرار نگیرد (ر. ک به: ۱۱/۱) به همین جهت شاید این «فرهنگ» راهگشا نیز مانند برخی مجموعه‌های مشابه دیگر نتواند از حیث تخصصی صددرصد مورد اعتماد دانش‌پژوهان واقع شود؛ اما به هر حال، «فرهنگ آفتاب» بسان آفتابی فرورزان، زوایای فراوانی را فراوان محققان روشنی خواهد بخشید و آنان را در مسیر بیمودن راه تحقیق یاری خواهد کرد.

۲- عدم اعرابگذاری کامل عبارت‌های عربی در متن «فرهنگ آفتاب» خواه ناخواه ممکن است گروه‌هایی از مراجعه‌کنندگان را در خواندن صحیح نصوص عربی با دشواریهایی مواجه کند؛ نقیصه‌ای که می‌توانست با صرف وقت و دقت و جهد بیشتر بکلی از میان برخیزد.

۳- فردی بودن کار تحقیق، به مثابه نقیصه دیگری است که در انجام این پژوهش عظیم و دراز دامان مانند بسیاری دیگر از این قبیل تحقیقات در کشور ما، به چشم می‌خورد، اما صدافسوس که در ایران، موانع طبیعی و غیرطبیعی فراوانی بر سر راه پرداختن به پژوهش و تحقیق بصورت گروهی و جمعی نشسته است و طبعاً مؤلف ارجمند «فرهنگ آفتاب» نیز در مسیر تهیه و تدوین آن با این دشواریها دست به گریبان بوده است.

در هر صورت، امید می‌رود این فرهنگ تفصیلی مفاهیم نهج البلاغه بتواند به پویایی اندیشه‌ها و بررسی‌های علمی در عرصه‌های شناخت هرچه بیشتر امام علی (ع) و نهج البلاغه پژوهی مدد رساند و از رهگذر این مجموعه گرانشگ، به «راه و رسم بلاغت» از زاویه کتابی دورانساز و فرهنگ‌آفرین نگریسته شود و این کتاب مقدس به همت دانشمندان عامل از گوشه کتابخانه‌ها به متن زندگی مردم راه یابد.

۱) قلمرو تاریخ

- ۱- ۱) ذات و صفات حق فراسوی تاریخ ۲۹۰
- ۱- ۲) برابری گذشته و آینده و پدیده‌های تاریخی و غیرتاریخی، در علم الهی ۲۹۰
- ۱- ۳) جایگاه زمان و تاریخ در نظام آفرینش الهی ۴، ۴۸۷
- ۱- ۴) روزگار به عنوان بستر حرکت تاریخ ۶۳۷
- ۱- ۵) رمز رهایی از اسارت تاریخ ۳۸۷، ۷۰۷
- ۲) آغاز تاریخ در هاله‌ای از ابهام ۴
- ۳) ارزش و اهمیت تاریخ
 - ۱- ۳) گذشته، چراغ راه آینده ۲۷، ۱۵۹، ۲۷۶، ۳۱۷، ۳۵۱، ۳۸۲، ۴۱۰، ۴۱۶، ۴۱۸، ۴۱۷، ۴۷۲، ۴۸۷، ۵۱۲، ۵۲۸، ۵۵۶
 - ۲- ۳) گذشته و آینده، در پرتو هدایت قرآن ۲۷۹، ۸۸۳
 - ۲- ۳) تاریخ و خودآگاهی ۴۶۸
 - ۲- ۴) بینش تاریخی، رمز مقاومت و هوشیاری ۳۳، ۱۶۰، ۱۸۱، ۲۳۹، ۲۳۷، ۳۲۳، ۳۳۴، ۳۳۷، ۳۳۷، ۳۷۶، ۳۷۹، ۳۸۴، ۳۸۴، ۳۹۸، ۱۰۳۵
 - ۳- ۵) تاریخ، معلم اخلاق و خودسازی ۱۱۶، ۱۲۰، ۱۵۹، ۱۹۳، ۲۸۸، ۳۲۷، ۳۸۶، ۴۷۰
 - ۳- ۶) قضاوت تاریخ ۱۴۸، ۲۲۰، ۵۱۷
 - ۳- ۷) بعثت‌ها و انقلابهای تاریخ، به عنوان مشعل‌های توحید ۲۵۰
- ۴) فلسفه‌ی تاریخ
 - ۱- ۴) تأکید بر کلیت تاریخ جوامع ۴۳
 - (...)
 - ۵) عوامل مثبت در حرکت تاریخ
 - ۱- ۵) ایمان و عقیده ۳۸، ۲۷۴، ۲۷۴، ۵۹۷
 - (...)
 - ۶) عوامل منفی در حرکت تاریخ
 - ۱- ۶) استکبار ۵۱۷
 - (...)
 - ۷) جریان حق و باطل و بعضی ویژگیهای آن ۳۷، ۳۸، ۴۱۱، ۴۷۴

استکبار

- ۸) سرفصلهای مهم تاریخ
 - ۱- ۸) پیدایش جهان ۴، ۵، ۱۴۰، ۱۴۳، ۱۴۲، ۳۶۱
 - (...)
 - ۹) سیری در تاریخ اسلام
 - (...)
 - ۱۰) زمینه‌های انحطاط
 - (...)
 - ۱۱) جغرافیای معنوی جامعه‌ی اسلامی، در سرانحطای سقوط ۶۱، ۲۱۹، ۲۷۵
 - ۱۲) پیش‌بینی آینده ۷۷، ۸۷، ۱۳۰، ۱۴۸، ۱۵۷، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۶۹، ۱۷۰، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۰، ۲۹۷، ۲۹۸

شماره‌هایی که در پایان هر عنوان فرعی قرار دارد نشانگر موضوعی